

ONTOLÓGIAI NYAVALYÁINK¹

Vámos Tibor

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor, MTA SZTAKI – vamos@sztaki.hu

Ontológia – fides et ratio

Mind a két kérdés, amit a kognitívek idej összejövele felvet, azaz a gép, az elme és a nyelv viszonyai, összevetése, a helyettesítések kilátásai, erősen filozófiai jellegű. A filozófia pedig a természettudományi kutatás normái szerint nem annyira tudomány, mint spekuláció. Ez sem lenne még baj, legfeljebb azt mondhatnánk, hogy ez a mi kutatási területeinktől gondosan elválasztott, bizonyosan kellemes szellemi tevékenység nem tartozik ide.

A probléma egyik vonatkozásáról, arról, hogy lehet-e egy gép hasonlatos az emberhez, magam is sokszor írtam, és mindig azzal a konklúzióval, hogy a kérdés nem dönthető el: olyan ontológiai probléma, amit a teológia hatókörébe utalhatunk. A teológia pedig mostanra már maga is kimondta (hála istennek, mondhatnánk stílusosan), hogy elválasztja hatókörét a tudománytól. A Biblia szerint az ember hasonlatos Istenhez, és uralomra feljogosítva elválasztatott az állatoktól: ez a Genezis legelső fejezeteinek tárgya. Számunkra az üzenet arról szól, hogy milyen régen foglalkoztatja az embert a kérdés, hogy mi az ember, és erre ad az ősi szöveg a hit által máig is szentnek elfogadott választ. Természettudományos gondolkodás szerinti megfontolásom annak bizonyítása volt, hogy annak normarendszerében a kérdés eldönthetetlen, ezért nekünk nem is érdemes azzal foglalkozni.

¹ A Magyar Kognitív Tudományi Társaság 10. konferenciáján (Visegrád, 2002. január 28.) elhangzott előadás szerkesztett szövege

A nyelv és az elme viszonylataiban sem sokkal különbözik a helyzet. Valójában a lélek és test, a dualizmus és a monizmus a hitvitákhoz tartozik. A Biblia nyilatkozik erről, részletes materiális leírást ad a férfiúi és a női test megalkotásáról. Ha nem innen nézzük a dolgot, azaz nem az állat-ember-isteniség viszonylataiból, akkor már csak egy izgalmas és nehezen eldönthető paleoantropológiai kérdésünk marad: hogyan alakult ki a nyelv, beszélt-e a neandervölgyi, mi a fonémák és egyéb jelek képzésének és megértésének fejlődéstörténete, és ez a fejlődéstörténet hogyan viszonyul az egész fejlődéstörténethez? A mai működésre adott fejlődéstörténeti válaszok egyre több, természettudományosan bizonyítható és jól követhető eredményt szolgáltatnak, ez valóban roppant fontos és aktuális területe a kognitív néven kapcsolatot teremtő neurológiának, pszichológiának, etológiának és nyelvészetnek, sőt analógiái és interakciói révén a technikai-matematikai informatikának is.

Az elválasztás új, gyakorlati problémái, avagy mi készítet filozofikus spekulálásra?

A filozófiától és a hittantól való illetén elválasztás megnyugtató lenne, ha a tudományos-technikai fejlődés során nem támadtak volna olyan újabb megválaszolandó kérdések, amelyek átlépik az előbbiekben körülírt, gondolkodási kényelmünket is szolgáló határokat. Ezek filozófiai spekulációra készítetnek, azaz olyan gondolkodásra, amely nem képes megállni a normáink szerint elméletileg levezethetőnél és kísér-

letileg bizonyíthatónál. Itt találkozunk azzal, hogy a természettudományos gondolkodás a maga pillanatnyi vagy abszolútnak igazolt határain túl természetes késztetést kap a filozofálásra és ezzel a normáinkat is átlépő spekulálásra. Látható, hogy a spekulálás itt már nem a szokásos pejoratív konnotációban jelenik meg, hanem az elme azon szép, de veszedelmes tulajdonságaként, hogy felszabadítja a pillanatnyi tudományos normakorlátozottságából, és olyan gondolkodási építményeket alkot, amelyek talaja nem túl szilárd, de szabadságában éppoly szép, mint a művészet, sőt maga is művészetté válik.

Amíg művészetnek tartjuk, nem is lenne ezzel bajunk. A nehézségek ott kezdődnek, ahol ez a spekulációs gondolatfolyam ugyanolyan erős döntési alappá válik, mint a természettudományos gondolkodás bizonyossága és a természettudományoknak a bizonyossággal szorosan összefüggő, tudatos bizonytalansága. Még nagyobb a baj akkor, ha a döntési kényszer objektíven jelentkezik, de a döntés hivatkozási alapja csak filozófiai, spekulációs lehet. A természettudományos gondolkodás ilyen esetekben már csak azért sem vonulhat mindig vissza a maga elefántcsonttoronyába, mert magát a döntési kényszert a természettudományos normákon belüli tevékenység hozta létre. Erről a súlyos erkölcsi dilemmáról főleg a második világháború után, és elsősorban az egzisztencializmus berkeiben óriási irodalom keletkezett. A magenergia felhasználásának ma sem lezárt vitái után most a genetika eredményei állnak a gyökeresen eltérő vélemények fókuszában.

Így kénytelen vagyok korábbi nézeteimet felülvizsgálni, mégpedig abban a tekintetben, hogy az ontológiát, az emberi lét végső kérdéseire vonatkozó gondolkodást, mint a természettudományos gondolkodás számára eldönthetetlen és ezért irreleváns kérdést, a teológia területére utaltam. Az érvelést ma is helytállónak tar-

tom, a következtetést már nem, mert az ontológiai válaszok egyre keményebben érintik mindennapjainkat.

Az ontológiai bizonytalanságok mai eredete

Az ontológiai bizonytalanság, amely ennek az összejövetelnek a tematikáját is motiválja, két összefüggő aktualitásból adódik. Az egyik annak a nyitott világnak a létrejötte, amelyben az emberiség egyre nagyobb hányada él. A nyitottság itt a szabadság egyes felfogásaival is helyettesíthető.

Az első szabadság a *szabad idő*, ami korábban csak a társadalom igen szűk rétege számára volt adott, és ez a szűk réteg sem tudott nagyon sokat kezdeni vele – jobb esetben az állatok megölésére, azaz vadászatra használták, rosszabban az emberekére, azaz hadakozásra. A kevés gondolkodó, alkotó ember vagy megalkudott mindezzel, és ügyesen kihasználta gyengeségeiket, vagy elkeseredetten szembefordult értelmetlennek tekintett világával. Ma egyre inkább emberek milliói, sőt százmilliói találkoznak a szabad idő eldöntetlenségeivel.

Még az összefüggések első csokránál időzve: a nyitottság másik ága a *globalitás*/kapcsolatos. A globalitás, azaz az emberek, az áruk és a gondolkodási áramlatok, divatok, stílusok, eljárásai módszerek legalábbis transzkontinentális áramlása mindig is jelen volt, de nem a nagy tömegek számára, így az életformák állandósága erősebb volt, kevésbé jellemezte őket a mostani folytonos változás. Az egyes életformák egymástól sokkal elszigeteltebben, jelentősebb konfliktusok nélkül léteztek, illetőleg ha mégis adódtak konfliktusok, azokat legtöbbször erővel oldották meg, akár még a népirtás, a totális leigázás eszközével is.

Az első csokor harmadik része a *szocializáció* szabadsága. A zártabb társadalom zárt szocializációs csatornákat működtetett a társadalom szociológiailag is zártabb ré-

tegei számára. A mobilitás tradicionális csatornáit (éppen a zártság stabilitása érdekében) a szokásosnál is szigorúbb kényszerekkel működtek – elsősorban a katonaság és az egyházak révén. A szocializáció csatornáinak és metodikáinak zártsága alig volt vita és kétség tárgya. A zártságot természetesen segítette a létformák dinamikájának a mainál sokszorosán gyengébb volta.

Második csokorként a zártság gondolati megjelenése, a *gondolkodás fix pontja, a végső abszolútumokban lehorgonyzó hit volt*. A két erő, a zártság és a hit természetes kölcsönhatásban működött, a létformák és a hitek zártságai egymással erős szimbiózisban éltek. A hitek módosulásai természetesen nagy történelmi változásokkal voltak összekötve, de a leírtak alapjellege nem változott olyan gyökeresen, mint manapság. Mindezek miatt is kérdéses cselekedet leegyszerűsíteni, és a hit megrendülésének számlájára írni a mai bizonytalanságokat. A szekularizálódás a fentiek következtében előrehaladottabb azokban az országokban, ahol a történelmileg kanonizált hitrendszereknek erős bázisuk volt, mint azokban, amelyekben szelídebb vagy erőszakosabb eszközökkel nemcsak szétválasztották az egyházakat és az államot, hanem a kultúrában is visszaszorították a vallási hitet, ugyanakkor azonban szükségét érezték annak, hogy új, vallásos jellegű hiteket kreáljanak.

Igy az ontológiához fűződő gondolkodást, az ember mai és esetleg holnapi lényegével való foglalkozást nem tolhatjuk teljesen át a teológia bennünket kevésbé érintő mezejére. Az emberi meghatározásával éppen a mai döntési kényszerek vagy eldönthetetlenségi rezignációk késztetnek az itt és most felmerülő alapbizonytalanságok megválaszolására. Emiatt keressük a segítséget, a referenciákat a magunk természettudományos kutatásaiban is.

A kérdések kérdése: mi az ember, és mivé legyen?

A kérdések kérdése tehát az, hogy mi az ember, mivé lehet, és mit lehet tenni azért, hogy olyan legyen, ami ezt a meghatározatlan ontológiai ideált szolgálhatja. A katekizmus kérdése az volt, hogy mi végre vagyunk a világon.

Az ember kialakulásában, társadalmi működésében, természetes kiválasztódásában és fennmaradásában talán az agresszió szerepe a legfontosabb. Az etológus ebben csak fejlődéstörténeti választ tud adni, ami önmagában nem kevés. Történelmük során azok a nagy eszmeáramlatok, amelyek az agresszió megszüntetését prédikálták, ezen eszme terjesztése érdekében nemcsak gyakorolták az agressziót, hanem az ellentmondással nem törődve, ideológiájukba is beépítették. Az agresszió nemcsak gyakorlata, hanem alapeleme a sikeres kapitalizmusnak, de valamilyen formában majdnem minden sikeresebb nevelési módszernek is része. A létszükségletekért való küzdelem kényszereinek csökkenése és egyes kooperatív működési gyakorlatok az agresszió csökkenésével jártak és járnak együtt, de a szelídség egy-egy adott fokon túl gyengíti az ember immunitását a belülről – tehát embertársai felől – és kívülről – a természet kényszereivel szemben – működő veszélyek iránt. Erre utalnak azok a történelmi hullámvizsgálatok, amelyek agresszívebb és szelídebb áramlatok egymásutánjait mutatják ki.

Az etológiai jellegű és ide csatlakozó örökség része a tolerancia és az intolerancia, a másság elfogadása és elutasítása, ezek összefüggése az egyéni- és csoportidentitás-védelemmel, valamint az elkülönülések és beolvadások ösztönzése vagy gátlása.

A következő ontológiai probléma a *géppel való viszonyunkból* adódóan az érintett szabad idő és szabad tevékenység

irányaihoz kötődik. Ha az emberi létnek nem meghatározója a munka, akkor mi? Sokan emlékszünk Anatole France-nak a művészeteket természetes tevékenységként gyakorló és élvező, a tartalmas társas együttéléssel időt töltő jövő nemzedékről szóló szép utópiájára. Ezzel szemben ami előttünk áll, az a televízió és egyéb szórásköztető eszközök sekélye, a sport nevét is megcsúfoló agresszió-őrület, a hagyományos kultúrkinsznek tartott értékek aktualitásvesztése. Ez utóbbi mondatok persze éppúgy elkeseredett kommentátorok éles, de a valóság egy fontos arcát tükröző megfogalmazásai, mint a másik oldalon a France-i ideál. Mind a kettő jelen van, nehéz lenne egyiket vagy másikat kizárólagos főiránynak megnevezni. Mit vegyünk ezekből tudomásul? Mit mennyire kell a társadalomnak támogatni vagy korlátozni, mi ezekkel kapcsolatban a pedagógia feladata, és egyáltalán: meddig mehet el akár a szelídebb pedagógia is az emberformálásban egy-egy ideáltípus kifaragása érdekében, hol húzódnak a spontaneitás határai? Látható, hogy ezek mind fundamentális ontológiai kérdések, ugyanakkor a mindennapi praxis problémái is, amelyekre a magunk természetstudományos vizsgálataival is keressük a választ. Egyáltalán mi marad az emberre a mai tevékenységi spektrumból a gépesedés, az automatizálás előrehaladásával? Mi lesz az, amit szuverén emberinek tekinthetünk, és az emberiség mekkora hányada lesz képes erre a magabiztosságra? Hogyan, hol és mivel lehet beavatkozni e mentális fejlődésbe annak érdekében, hogy a képességeket ebbe az irányba fejlesszük?

A homogenitás és egyéniségfejlődés dilemmái a nyelv vonatkozásaiban is élnek. A nyelv mint a globális érintkezés feltétel-minimuma, a nyelv mint az adott technológiai szinteken az ember-gép kapcsolatok eszköze és a nyelv mint az egyénekben

kifejezésre jutó és juttató mentális jelenség, amely akkor válik a magunk gazdagításának és társas viszonyainknak oldó, kapcsolatot éltető eszközévé, ha annak kultúrája eléri az ehhez szükséges szintet. Enyedi Ildikó kevésbé méltányolt filmje, a Tamás és Juli erről a végső fokon ontológiai győtrelemről szól. Azt hiszem, hogy ezek erősebb kérdések, mint a nyelv és az elme viszonyai, bár valószínűleg megfelelő értelmezésben e kérdésmegfogalmazások is szabadon transzponálhatók egymásba.

Némi saját kísérlet

A magunk kísérleti gyakorlatában pillanatnyilag ott találkozunk ezekkel, amikor a különböző felkészültségű állampolgár és egy erősen gépesített közigazgatási rendszer nyelvi kapcsolatát tervezzük, túl akarva lépni az úrlapkitöltések szintjén, értelmezve az állampolgár által szabadon előadott panasz, probléma elrendezhető, eldönthető lényegét, és ezt interaktív módon szándékozva megvalósítani. A gyakorlati nyelvi kommunikációs feladatban egyébként kutatási feladatként szerepel a metakommunikáció is: a gesztus, a mimika és a hangsúly szerepe. A projekt végső célja annak kiemelése, ami géppel nem intézhető el, legalábbis a mai fantáziánk szerint nem, és ennek a gépi kultúrának a segítségével az emberarcúságot és az ember iránti felelősséget szeretnénk növelni.

Az ontológia így már nemcsak hitbéli ügy, hanem kísérleti tudományos feladat is. Beszélhetünk, sőt beszélünk kell ontológiai bizonytalanságról, azaz a feltett ontológiai kérdések meghatározatlanságáról, arról, amiben nagyobb felelősséget érzünk, mint az egyszerűbb hitekben megnyugvók. Ide kívánczik persze az a mondat, hogy az igazi hit csak a kéttel tud együtt élni.

A mi bizonytalanságaink jobb meghatározása szükségszerű, hiszen az abszolút hitekkel szemben azok határozzák meg az

itt felsorolt döntések és beavatkozások mértékét. Pillanatnyilag talán a legkézenfekvőbb a *pedagógiai kérdés*, méghozzá azok a részei, amelyek a képességeknek a különböző korosztályokban elérhető és ugyanakkor károsodás nélküli fejleszthetőségéhez kapcsolódnak.

Egy nagyobb szabású, a Soros Alapítvány által támogatott kísérletben többirányú pedagógiai kísérlet is folyt, amely a hátrányos helyzetűek képességfejlesztési módszereire, alternatív pedagógiák emberformáló és felkészítő hatásaira, a gép, a társadalom szerkezeteinek és az egyénnek az új viszonyaira irányult. A kísérletsorozat félbemaradása valószínűleg nagy veszteségünk.

A pedagógia feladatköre összeköthető a nyelvi kultúrák gyakorlati problémáival is. A társadalmak spontán működési viszonyaiba való beavatkozás lehetséges és szükséges mértékét vizsgáló etológiai-antropológiai és történelmi kutatások egyre több szociológiai tanulással szolgálnak. Ember-gép kapcsolati kísérleteinkről beszéltem, ez természetesen csak apró részlete annak, ami ez alatt a címszó alatt, de más témákban folyik. Magának a hálónak bővülő gyakorlata a kooperatív lehetőségek egyik legfontosabb területe. A háló ki-váló találkozópont a korlátok megismeréséhez, a pozitívna és negatívna tekintetű, új és tartós viszonylatrendszerek vizsgálatához, a nyelvi-kulturális megértésnek és meg nem értésnek tanulmányozására.

A gépi intelligenciával jellemzett kutatások egyre több választ adnak az emberi kognitív folyamatok elérhetőségére, gépi megvalósítására, és a jelenlegi és belátható határokon túli humanításokra. A biológia gyorsan növeli a racionálisan megközelíthető agyi, emocionális folyamatok számát, és ezzel párhuzamosan a jelenlegi eszközökkel meg nem válaszolhatókét is. Ezek között, mióta az ember önreflexív tudata felébredt, kiemelt szerepet játszik a deter-

mináltság, a szocializálhatóság és egyéni szabadság ontológiai, etikai, szociológiai és jogi problémaköre, az emberiség egyik alapkérdése.

Szelíd és óvatos tanulság

Összefoglaló tanulságként megállapíthatjuk, hogy az ontológiai kérdéseknek a tudományos gondolkodás területére való áttérjedésével számos vonatkozásban új helyzet alakul ki. Ennek egyik jellemvonása a résztudományok újabb integrálódása az ember körül, amely emberkörüliség az eddigiekkel szemben sokkal erősebben integrálódik mindazzal, ami bennünket körülvesz és megelőzött. A tudományos gondolkodásnak a maga önkorlátozó szerénységével választ kell adnia olyan mindennapi kérdésekre, amelyekben a zártabb tudományok korábbi követelményei szerint nem érte el a bizonyosságot, de/és ugyanakkor küzdenie kell a tudományosan cáfolható, vagy legalábbis igen kétséges meggyőződések és meggyőzési törekvések hamis bizonyosságtudatai ellen. Ez a helyzet a beavatkozásokat illetően nagy óvatosságra int.

Mivel az ember kíváncsi és lehetséges jövőjével kapcsolatban igen különbözőek a nézetek, és mivel rendelkezünk a huszadik század nagy társadalomformáló elképzeléseinek szörnyű csődtanulásaival, ezért a szelíd próbálkozások, a tartós modellkísérletek, az adaptív, önjavító, folyamatosan nyitott gondolkodásmód és cselekvés javasolható. Marad az ősi hippokratészi tanács: *nil nocere*.

Az óvatosság intelme érvényes arra is, hogyan tekintünk az ontológia visszatérésére a tudomány mezőin. Ez a visszatérés nem történhet a korábbiakban megszokott mezben. Óvakodnunk kellene attól, hogy a metafizikai misztika új diadalokat arasson a racionalizmuson, azaz a tudományos gondolkodás eddigi eredményei felett. Ez

a metafizika megújult, és a tudomány új eredményeivel is visszaélő álracionalizmusként nem a racionalizmus nagyszerű és természetéből fakadó kérdőjel-jellegéhez alkalmazkodik, hanem az egész emberi haladást vonja kétségbe. Ebben találkozhat a Heidegger-kultusz – amely mindent negál, ami Arisztotelésszel kezdődött, és a legkülönbözőbb vallási és etnikai fundamentalizmusok, a

szabadgondolkodás minden ellenzéke – és a sarlatánságok kufárainak serege. A lét aktuális problémáinak aktuális megközelítése számunkra a racionalizmus eredményeinek alkalmazását jelenti, azaz inkább az episztémének a tudomány bevált és folytonosan fejlődő eszköztárával történő kiterjesztését. A ma kezdődő konferencia is erről szól.

